

## ПРИНЦИПИ НОМІНАЦІЇ ЧОЛОВІЧИХ ГОЛОВНИХ УБОРІВ У СУЧАСНИХ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ

**Т. Б. Бобер, аспірантка кафедри українського мовознавства  
і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету  
імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)**

e-mail: tbobier@ukr.net  
ORCID: 0000-0003-4151-7412

*У статті на матеріалі, зібраному в сучасних середньонаддніпрянських говірках, визначено принципи номінації чоловічих головних уборів. Окреслено теоретичні аспекти дослідження, проаналізовано різночасові етнографічні та лінгвістичні праці науковців, присвячені вивченню теорії номінації в мовознавстві. Увагу зосереджено на мотивологічному підході до аналізу діалектної лексики, який представлено в працях зарубіжних і вітчизняних дослідників. Установлено систему термінів опису зазначеної лексико-тематичної групи. У мовленні старшого покоління зафіксовано репертуар назв чоловічих головних уборів, для якого характерна структурна розгалуженість. У складі досліджуваної лексико-семантичної групи виокремлено семантичні мікрогрупи, компоненти яких об'єднано на підставі спільної семантики і протиставлено за диференційними ознаками: час носіння, матеріал виготовлення, колір, спосіб виготовлення та крій. Визначено мотиваційні ознаки, що вплинули на номінацію, встановлено основні мотиваційні моделі та проаналізовано словотвірні засоби одиниць названої лексико-семантичної групи. Принципи номінації сформовані на підставі узагальнення мотиваційних ознак, що є основою питомих слов'янських назв і зумовлені особливостями життя мовців, передають їхній практичний досвід.*

**Ключові слова:** середньонаддніпрянські говірки, тематична група лексики, лексико-семантична група, диференційна ознака, мотиваційна ознака, мотиваційна модель.

**Актуальність.** Теорія номінації ґрунтується на зв'язку мови з філософією. Її початки закладено в працях мислителів античних часів, а в XIX столітті В. Гумбольдт був одним із перших, хто дослідив зв'язок мови і мислення, звернув увагу на «внутрішню форму» слова [4, с. 15]. Учені середини XIX–XX століть (О. О. Потебня, В. М. Русанівський, Б. О. Плотников, О. Й. Блінова, Б. О. Серебряников, А. А. Уфімцева та ін.) працювали над вивченням явища номінації в мовознавстві, виробили теоретичне підґрунтя мотивології як науки. Аналіз їхніх наукових суджень представлено в монографії сучасної дослідниці мови М. І. Голянич [4].

У діалектології кінця XX – початку XXI століття з'явилися праці, у яких привернено увагу до вивчення процесів номінації в народній мові. Мотивологічний аспект представлено в наукових доробках зарубіжних і вітчизняних дослідників: В. К. Павела [13], М. В. Поістогової [15], М. М. Ткачук [17]. Вивченню способів і засобів номінації присвячено дослідження Н. І. Пашкової [14], А. О. Скорофатової [16], Я. О. Литвиненко [11] та інших.

У сучасній діалектології для означення процесів називання науковці використовують таку систему термінів: принципи номінації, мотиваційна ознака, тип мотиваційного значення, мотиваційна модель, номінативна модель, мотивовані, напівмотивовані і немотивовані лексичні одиниці, первинна і вторинна номінація, лексеми з прозорою і затемненою внутрішньою формою, способи номінації. Наприклад, дослідниця ботанічної лексики А. О. Скорофатова зазначає, що кожний принцип номінації – це узагальнення мотиваційних ознак, які, зі свого боку, є узагальненням різних типів мотиваційного значення, що було покладено в основу називання. Принцип номінації та спосіб номінації співвідносні як форма і зміст. Спосіб номінації – прийом реалізації принципу номінації, представленого тією чи тією мотиваційною ознакою. Дослідниця вирізняє три основних

способи номінації рослин: словотворення, семантична деривація та творення складних конструкцій [16]. М. М. Ткачук уводить поняття «семантична мотивація», що відображає зв'язок слова з принципом номінації, що ліг в основу назви [17].

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Для кожної тематичної групи лексики характерний свій набір принципів номінації. Вивченню номінативних процесів у тематичній групі назв одягу, взуття та прикрас присвячено праці Н. І. Пашкової [14], Н. Б. Клименко [10], М. Ж. Дерке [7], Т. В. Щербини [18], Г. І. Гримашевич [5], Г. Г. Березовської [1], О. Я. Гавадзин [3]. Зокрема, Н. І. Пашкова, досліджуючи назви одягу в карпатських говорах, вирізняє різні мотиваційні ознаки, що стали основою називання: частина тіла, спосіб виготовлення, матеріал, форма, призначення, функція та інші [14]. Г. Г. Березовська стверджує, що на номінацію одягу в подільських говірках вплинули, крім згаданих вище, ще й такі мотиваційні ознаки: особливості крою, сезон носіння, спосіб носіння, розмір, призначення [1]. Такі ж мотиваційні ознаки засвідчує Г. І. Гримашевич, описуючи назви одягу в середньополіських говірках. Водночас вона вирізняє ще дві ознаки: територіальні чи національні особливості [5]. Т. В. Щербина аналізує назви одягу в говірках середньонадніпрянсько-степового порубіжжя за типовими названими ознаками, а також, мотивуючи окремі назви, подає народно-етимологічне тлумачення структури лексем [18]. Дослідженню способів номінації в говірках Покуття присвячена дисертаційна праця О. Я. Гавадзин, де виокремлено первинні найменування і слова, що виникли внаслідок вторинної номінації. Серед лексем із прозорою мотивацією дослідниця вирізняє мотиваційні моделі. Похідні назви одягу, на думку дослідниці, становлять кількісно меншу групу, вони утворені лексико-семантичним способом через метафоричне чи метонімічне перенесення [3]. Відсутність спеціальної праці, присвяченої принципам номінації одягу, взуття та прикрас у середньонадніпрянських говірках зумовлює актуальність цієї розвідки.

**Мета статті** – з'ясувати принципи та способи номінації лексико-семантичної групи назв чоловічих головних уборів у середньонадніпрянських говірках, визначити мотиви номінації.

**Матеріали і методи дослідження.** Об'єктом аналізу є лексичні одиниці, зафіксовані в мовленні старшого покоління із 43 середньонадніпрянських говірок Київської, Черкаської, Кіровоградської та Полтавської областей. Матеріал записано польовим методом за спеціально розробленим питальником, основою якого стала програма для збирання матеріалів до атласу української мови Й. О. Дзендзелівського [8].

**Результати дослідження та їх обговорення.** Лексика на позначення головних уборів акумулює інформацію про матеріальну й духовну культуру її носіїв. Як засвідчують дослідження, на номінацію впливають такі чинники, як місцевість, клімат, національна належність, вік, стать, сімейний та соціальний статус інформанта [5; 18; 1; 3]. Крім утилітарної функції, головні убори виконують й інші – естетичну, обрядову. Про типи та призначення головних уборів, характерних для жителів Середньої Наддніпрянщини, довідуємося з різночасових джерел: етнографічних праць [9], лінгвістичних розвідок В. С. Ващенка [2], Т. В. Щербини [18], етнографічного словника К. І. Матейко [12], збірників діалектних текстів [ГЗП; ГПК; ГЧ].

У складі тематичної групи назв одягу за ДО «функціональне призначення» вирізняємо лексико-семантичну групу (ЛСГ) назв чоловічих головних уборів. У визначеній ЛСГ виокремлюємо семантичні мікрогрупи, компоненти яких об'єднано на підставі спільної семантики й протиставлено за диференційними ознаками: час носіння, матеріал виготовлення, колір, спосіб виготовлення та крій. У репертуарі зафіксованих назв наявні одиниці з прозорою та затемненою внутрішньою формою, та номени з первинною і вторинною мотивацією.

До найпоширеніших давніх чоловічих головних уборів належить шапка. Номен *шапка* 'чоловічий головний убір' зафіксовано уже в джерелах XIV століття [Срезн.,

с. 158]. Таке значення лексеми діалектолог Г. І. Гримашевич спостерігає в пам'ятках XVIII ст. [5, с. 154], цю ж семантику фіксуємо в записях XIX століття П. П. Чубинського [Чубин.]. У праці II пол. XX століття В. С. Ващенко назву *шапка* кваліфіковано як загальноновживану, активну мовну одиницю [2, с. 9]. Характерно те, що й на сьогодні цей номен не виходить з ужитку в середньонадніпрянських говірках, де сему чоловічий головний убір репрезентує номен *шапка* (Ан, Бг, Вг, Вз, Влш, Гр, Дб, Дв, Дн, Дм, Дмн, Ір, Кл, Кз, Кр, Лт, Млв, Млн, Мс, Прх, Ст, Стб, Тш, Хх, Яс), спорадично фіксуємо демінутив *шапочка* (Гл). Назву *шапка* вважають запозиченням із фр. *chapel, chape*, що своїми коренями сягає лат. *sappa* [Фасмер, с. 406]. Як зазначає Т. В. Щербина, у ст. фр. мові *chape* відоме зі значенням 'кришка', на українському мовному ґрунті лексема *шапка* утворена від твірної основи *шап-* за допомогою суфікса *-ьк-* [18, с. 88]. Припускаємо, що мотиваційною ознакою для творення назви *шапка* є «призначення» – чоловічий одяг, щоб покривати голову.

Лексико-семантичні мікрогрупи назв чоловічих головних уборів вирізняємо за диференційними ознаками (ДО). Зокрема, ДО «час носіння» спричинила опозицію сем 'зимовий чоловічий головний убір' : 'літній чоловічий головний убір', яку в середньонадніпрянських говірках маніфестують лексеми-опозити *шапка* (Ан, Бг, Вг, Вз, Влш, Гр, Дб, Дв, Дн, Дм, Дмн, Ір, Кл, Кз, Кр, Лт, Млв, Млн, Мс, Прх, Ст, Стб, Тш, Хх, Яс), *шапочка* (Гл) : *картуз* (Бб, Вг, Вз, Влш, Гл, Дб, Др, Ір, Іс, Кз, Кл, Кнт, Кр, Лк, Лт, Млв, Прх, Пш, Ст), *брил'* (Бб, Бг, Вг, Вз, Влш, Гл, Гр, Дв, Дм, Дмн, Дн, Др, Ір, Іс, Кз, Кл, Кн, Кнт, Кр, Лк, Лт, Млв, Млн, Мс, Пд, Пр, Пш, Ст, Тш, Хх), *кап'л'ух* (Бг), *кашкет* (Пд), *кепка* (Дн), *хурашка* (Пд) та словотвірні варіанти *картузик* (Грб), *картузець* (Яс), *брилик* (Др, Грб).

Характерно, що репертуар зафіксованих нами назв повністю відповідає тим, що відображені в записях В. С. Ващенко про лексичний склад середньонадніпрянських говірок у п'ятдесятих роках XX століття [2, с. 33], що засвідчує сталість компонентів цієї мікрогрупи в мовленні старшого покоління на обстеженій території.

Семантична мікрогрупа назв зимової чоловічої шапки є досить розгалуженою за ДО «матеріал виготовлення». Назви репрезентовані однослівними номенами і складеними, переважно атрибутивними, словосполученнями. Різновиди назв шапки постали на ґрунті різних мотиваційних ознак (МО) через суб'єктивне сприйняття мовцями цього предмета матеріальної культури, що дає змогу виокремити моделі номінації, або мотиваційні моделі (ММ). У складених найменуваннях спостерігаємо мотивацію атрибутивного компонента назви: ММ «назва тварини > головний убір» – *шапка бирка* (Гр), *шапка крол'ача* (Пш, Яс), *шапка з крол'ів* (Бг), *шапка норкова* (Кз, Хх), *шапка з нутр'її* (Хх), *шапка із зв'ір'ків* (Кр), *шапка із ба'ран'ів молоден'ких* (Хх). Зафіксовану в одній полтавській говірці давню назву *шапка бирка* утворено засобами вторинної номінації в результаті метонімічного перенесення назви тварини *бирка* 'вівця' на назву різновиду чоловічої зимової шапки [18, с. 88–89]; ММ «хутро, шкіра тварини > головний убір» – *шапка смушкова* / *шапка смушева* (Гр), *шапка ка'ракул'ова* (Дн, Мс, Хх); ММ «матеріал > головний убір» – *шапка су'кон'а* (Вг), *шапка ширс'т'анин'ка* (Пш), *шапка ко'жушана* (Ан), *шапка кожана* (Влш); ММ «якість виробу > головний убір» – *шапка прос'та* (Дм), *шапка прос'тен'ка* (Пш).

З етнографічних джерел відомо, що на Київщині, Полтавщині побутувала кругла шапка – *к'із'анка*, виготовлена з чорної овечої шкіри, часом із суконним верхом. Вона була низької циліндричної форми або високої напівсферичної – це так звана *кучма* [9, с. 242]. За матеріалами нашого дослідження, давня назва *к'із'анка* є архайзованою у зв'язку з відходом реалії в минуле. Лише в одній говірці інформант змогла описово подати приблизне значення лексеми: *це та'ка ма'лен'ка / на 'голову* (Дмн). В іншій говірці фіксуємо сплутування значень лексем *к'із'анка* 'головний убір' та *к'із'ак* 'послід тварин' за фонетичною подібністю: *йак ст'ройили ха'ти / г'лину з к'із'а'ком м'і'сили* (Гл). Назва

кучма 'висока стовбвата чоловіча шапка з баранячого хутра' теж архаїзована. Залишкові знання про реалію мовець співвідносить із назвою чоловічої зачіски: *у нас по'н'ат':а нист'рижина голо'ва* (Гр). У двох говірках діалектоносії демонструють втрату первісної семантики слова кучма, натомість подають значення реалії описово, асоціюючи із власною назвою Кучма: *о'то шо призи'дентом був / а б'іл'ше ни ч'ула* (Дв); *це ж наші призи'дент* (Тш).

До семантичної мікрогрупи назв чоловічої зимової шапки за ДО «крій» належать однокомпонентні та багатокомпонентні назви, репрезентанти опозиції сем 'чоловіча зимова шапка без накриття для вух' : 'чоловіча зимова шапка з накриттям для вух', утворені за такими моделями: ММ «частина тіла > головний убір» – *у'шанка* (Дн, Ів, Кз, Лт, Млн), *ву'шанка* (Гр), *шапка із у'шками* (Вг), *шапка з на'ушниками* (Дн, Гл). Однослівні назви утворено способом універбізації.

До найдавніших козацьких уборів належить пряма невисока шапка *ку'банка*. В основу номінації покладено назву історичного регіону на Північному Кавказі в долині річки Кубань та її приток. Отже, мотиваційну модель утворює схема: ММ «назва місцевості > головний убір» – *шапка ку'банка* (Вг, Дн, Пд, Пш). У мовленні старшого покоління назву збережено. Значення лексеми мовці подають на підставі кількох мотиваційних ознак, серед яких переважає МО «особливості крою» – *пр'а'ма шапка / ни'ма на'ушник і'в / хрест ч'ир'воний* (Пд); *к'ругла / роз'к'ішна* (Дн); *на голо'в'і з ву'хами* (Ст); МО «оздоблення», «колір» – *о'бич'на ку'банка / ко'рич'нива о'д':елка та'ка бу'ла* (Мс); МО «соціальна належність» – *це ко'зац'ка шапка* (Лк).

Другий компонент протиставлення розрізняють за МО «висота шапки», «форма шапки»: ММ «особливості крою > головний убір» – *гостро'верха шапка / шапка із шли'ком* (Гр), *шапка у'гору* (Стб), *па'пах* (Кнт). Назву *па'пах* засвідчено в селі Кантакузівка Драбівського району Черкаської області, вона, на думку етнографа К. І. Матейко, побутувала на території Полісся. Носій середньонаддніпрянської говірки подає семантику лексеми *па'пах* описово: *па'паху до ко'жуха од'а'гали / пр'і'м'ерно йак у коза'к і'в / т'іки ни'жч'а* (Кнт). Г. І. Гримашевич фіксує цю назву в поліських говірках із значенням 'висока заокруглена шапка' [5, с. 155]. За походженням номен *па'пах* є тюркізмом, його запозичено з тюркських мов Кавказу на початку XIX ст., мабуть, через російське посередництво; аз. *папах* 'папах', споріднене з туркм. *папак* 'кепка, кашкет, шапка' [ЕСУМ, с. 282; Фасмер, с. 200; Черных, с. 3; Преобр., с. 14].

Виокремлено семантичну мікрогрупу назв зимових чоловічих головних уборів за ДО «колір», атрибутивний компонент складених найменувань утворено за ММ «колір > головний убір»: *шапка с'ива* (Млв), *шапка ч'орна* (Хх), *шапка тим'нен'ка / с'і'рен'ка* (Ів). Спорадично в говірках виявлено семантичні мікрогрупи назв зимової чоловічої шапки, утворені за іншими ДО: за способом виготовлення – ММ «дія > головний убір» – *шапка шита* (Дб, Ст), *шапка в'язана* (Кз); за часом побутування об'єднуємо назви за спільною семою 'шапка, яку носили в період військових дій' – ММ «історичний період > головний убір» – *шапка во'йен:а* (Дв), *бу'д'оновка* (Кз). Формально остання назва є наслідком універбізації складеного словосполучення будьонівська шапка і мотивована прізвищем радянського воєначальника С. М. Будьонного, а тому мотиваційна модель має вигляд: ММ «власна назва > головний убір» – *бу'д'оновка* (Кз).

На підставі ДО «час носіння», «стать» у середньонаддніпрянських говірках вирізняємо лексико-семантичну мікрогрупу назв літніх чоловічих головних уборів. Протиставлення сем 'чоловічий головний убір з козирком' : 'чоловічий головний убір без козирка' на обстеженій території реалізує опозиція лексем *кар'туз* (Бб, Вг, Вз, Влш, Гл, Дб, Др, Ір, Іс, Кз, Кл, Кнт, Кр, Лк, Лт, Млв, Прх, Пш, Ст, ), *каш'кет* (Дн), *кепка* (Дн), *ху'рашка* (Пд) : *брил'* (Бб, Бг, Вг, Вз, Влш, Гл, Гр, Дв, Дм, Дмн, Дн, Др, Ір, Іс, Кз, Кл, Кн, Кнт, Кр, Лк, Лт, Млв, Млн, Мс, Пд, Пр, Пш, Ст, Тш, Хх), *капи'л'ух* (Бг), *п'ілотка* (Кз) та словотвірні варіанти *кар'тузик* (Грб), *карту'зец'* (Яс) : *б'рилик* (Др, Грб).



Засвідчені лексеми *кар|туз*, *каш|кет*, *ху|ражка*, *кепка* належать до назв із непрозорою внутрішньою формою. Як засвідчує аналіз етимологічних джерел, на номінацію літніх чоловічих головних уборів вплинула МО «крій». Номен *кар|туз* належить до запозичень. Назва через російську і, очевидно, середньоніжньонімецьку (снн. *kartuse* ‘паперовий кульок для тютюну’) запозичена з французької; пор. фр. *cartouche* ‘скручена паперова обгортка’ [ЕСУМ, с. 397; Фасмер, с. 204]. Кашкет був елементом робочої форми для фуражирів. Російська назва кашкета *фуражка*. Назва *каш|кет* ‘чоловічий головний убір із козирком’ – походить від пол. *kaszkiet* від фр. *casquette* – «кепка», первісно «легкий шолом» [ЕСУМ, с. 411; Фасмер, с. 206]. Записаний номен *ху|ражка* є фонетичним варіантом лексеми *фу|ражка*, утвореної від твірної основи *фураж* – їжа, корм для коней. Спочатку він був уживаний на позначення головного убору, який одягали під час фуражування, тобто в основі номінації МО ‘призначення’.

В одній говірці зафіксовано назву *кепка*, запозичену через польське посередництво з французької мови, де *keri* – «військовий кашкет» [ЕСУМ, с. 423; Шанський, с. 121]. Французьке *kéri* походить від нім., де *Käppi* – змен.-пест. від *Kappe* «ковпак, берет», утворення від середньовічної лат. *sarra* «плащ з капюшоном» [ЕСУМ, с. 423]. Т. В. Щербина припускає, що назва *кепка* пов’язана тісними семантичними й словотвірними зв’язками з іншими похідними від нар. лат. *sar-* [18, с. 90].

У досліджуваних говірках лексема *бриль* перебуває в активному словнику мовців старшого віку й утворює мікрогрупу назв за ДО «матеріал виготовлення». Сему ‘плетений із соломи селянський капелюх’ маніфестує назва *брил’* (Бб, Бг, Вг, Вз, Влш, Гл, Гр, Дв, Дм, Дмн, Дн, Др, Ір, Іс, Кз, Кл, Кн, Кнт, Кр, Лк, Лт, Млв, Млн, Мс, Пд, Пр, Пщ, Ст, Тш, Хх) та її словотвірний варіант *б|рилик* (Др, Грб). Номени утворено за такими моделями: ММ «матеріал > головний убір» – *брил’ сол|омйаний* (Гр, Грб, Дв, Дн, Др, Ір, Кнт, Кр, Мс, Пд, Стб), *брил’ із сол|оми* (Вз, Гл, Дмн, Млв, Млн, Пщ, Стб, Тш), *брил’ повс’т’а|ний* (Дн), *брил’ з повс’т’і* (Дн), *брил’ із житн’ойі сол|оми / із шиш|нич’ної сол|оми* (Хх); ММ «рослина > головний убір» – *брил’ з жита / шиш|ниц’і* (Бг), *брил’ із ро|гозу* (Гр, Ст). Номен *брил’* вважають запозиченням з пол. *bryl*, яке, зі свого боку, виводять від іт. *ombrello* ‘парасоль, капелюх’ (ЕСУМ, 1982: 257). Дослідниця покутських говірок О. Я. Гавадзин, посилаючись на етимологічні словники, доводить, що назва походить від лат. *umbrella*, пов’язаного з *umbra* ‘тінь’ [3]. Очевидно, що назву *брил’* мотивовано ознакою «призначення», отже, носити бриль – ховати голову від сонця, створювати тінь: ММ «призначення > головний убір».

Сему ‘літній чоловічий головний убір’ на обстеженій мовній території репрезентує номен *кап|л’ух* (Бг), відомий в інших говорах зі схожою семантикою: ‘чоловічий літній убір з широкими полями, переважно фетровий – поліські говірки [5, с. 159]; ‘літній чоловічий капелюх із широкими крисами’, ‘літній головний убір, виготовлений із соломи’, ‘фетровий головний убір із широкими полями’ – східноpodільські говірки [1, с. 95–96]; ‘чоловічий головний убір із широкими полями на теплу погоду, виготовлений із сукна’ – покутські говірки [3, с. 134]. Дослідниця говірок середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя Т. В. Щербина вважає, що семема ‘капелюх, чоловічий головний убір із широкими полями’ є інтегральною, оскільки в ній поєднано кілька сем [18, с. 91]. За свідченням етимологів, пол. *kapeluch* утворене за зразком поширених у польській народнорозмовній мові похідних на *-uch* з *kapelusz*, що своїми коренями сягає лат. *sappa* ‘вид головного убору’ [ЕСУМ, с. 370]. Існує думка про запозичення лексеми *кап|л’ух* із іт. *sappelluccio* ‘шапка’ [Фасмер, с. 184]. Аналізована назва продовжує низку похідних від основи *кап-* [18, с. 92]. Тому припускаємо, що назва *кап|л’ух* утворена за МО ‘призначення’. Лексема *пі|лотка* походить з фр. *pilote* «лоцман, керманич; пілот, льотчик; провідник, керівник» [ЕСУМ, с. 405]. Назву *п’ілотка* утворено суфіксальним способом: додаванням до основи *пілот* суфікса *-к-*. В основу номінації покладено ММ «особа за родом діяльності > головний убір».

Номінація чоловічих головних уборів відтворює особливості життєустрою мовців старшого покоління. У зв'язку з відходом у минуле позначуваних реалій більшість назв є архаїзмами: *шапка*, *бирка*, *папаха*, *кубанка*, *буд'оновка*, *хуражка*, *брil'*, *капи́л'ух*, хоч зауважимо, що вони ще досить добре збережені в активному мовному словнику старшого покоління носіїв середньонадніпрянських говірок. Водночас анкетним методом виявляємо, що в мовленні молодшого покоління носіїв центральних середньонадніпрянських говірок, які народилися на початку ХХІ століття, поряд із давніми назвами функціонують інші лексеми, утворені за різними МО. Зимові чоловічі головні убори в мовленні молоді репрезентують назви *шл'ом* (Ант, НД), *б'і́р'ет* (НД), літні чоловічі головні убори – *реперка* (Дм, НД), *бан'дана* (Вх, Зл, Кв, НД, Пщ, Сф), *шл'ана* (Ант, Бл, Зл, Чр), *кап'ішон* (Зл, Кнв, Лп, Св), *па'нама* (Кв) та словотвірний варіант *па'намка* (Ант, НД, Пщ). Сему 'картуз із прямим козирком' реалізовано номеном *реперка* (Дм, НД). Назву утворено суфіксальним способом: додаванням суфікса -к- до основи *репер* (виконавець репу, ритмічної поезії) – *реперка*. В основі номінації ММ – «особа за родом діяльності > головний убір». Частотною в мовленні молоді є сучасна назва *бан'дана* (Вх, Зл, Кв, НД, Пщ, Сф) – 'головний убір у вигляді хустини великого розміру, підв'язаної зазвичай позаду голови'. Назва походить від фр. *bandana*, від *bande* «пов'язка, стрічка» [Мюллер, с. 55], очевидно, що номен утворено за ММ «форма > головний убір». Літній убір репрезентує назва *па'нама* (Кв), словотвірний варіант *па'намка* (Ант, НД, Пщ) – 'літній капелюх з широкими крисами, плетений або зшитий з тканини' [ЕСУМ, с. 42]. За свідченням етимологів, лексема *па'нама* запозичена з французької мови *rapata* 'літній крилатий капелюх з волокон пальми' походить від назви республіки *Rapata* 'Панама', жителі якої захищають голови від сонця таким головним убором [Черных, с. 619; КЭСРЯ, с. 324]. Очевидно, що в основу номінації покладена ММ «назва місцевості > головний убір».

Лексема *шл'ана* (Ант, Бл, Зл, Чр) функціонує в говірках зі значенням 'літній чоловічий головний убір'. Етимологи кваліфікують лексему *шл'ана* як запозичення з баварської *schlappe* 'чепец, шапка', ср.-в.-н. *slappe* «сवेशивающаяся часть головного убора», «вид мягкой шляпы» [Фасмер, с. 456]. Припускаємо, що в основі назви – МО «призначення».

Сему 'зимовий теплий чоловічий головний убір' у мовленні молоді реалізують назви *шл'ом* (Ант, НД), *б'і́р'ет* (НД). Номен *шл'ом* – похідна назва від *шолом*. Лексему пов'язують з псл. \* *šelm* 'шолом', що споріднене з інд. *carman* 'захист, покриття' [Фасмер, с. 424]. Номен *б'і́р'ет* – це фонетичний варіант від *берет* «жіночий або чоловічий головний убір із м'якої тканини (або плетений) без окола і козирка» [ЕСУМ, с. 161], запозичення з французької *béret* «баскська шапка» < прованс. *berret* «шапка, ковпак» < ср.-лат. *birrum* «плащ із капішоном» [Медведев, с. 87]. Очевидно, що назви *шл'ом*, *б'і́р'ет* мотивовані ознаками «призначення», «форма».

**Висновки й перспективи.** Отже, у мовленні інформантів старшого віку в основному збережено репертуар давніх назв чоловічих головних уборів, які пов'язані між собою словотвірними та мотиваційними зв'язками. Номенклатуру назв поповнюють новотвори. Репертуар представлений питомими слов'янськими словами (*шапка*, *бирка*, *ушапка*, *вушапка*, *кубанка*) та простими назвами, які є запозиченнями із тюрк. мов (*папаха*), із фр. (*шапка*, *картуз*, *кашкет*, *кепка*, *хуражка*, *пілотка*, *кап'ішон*, *шл'ом*, *б'і́р'ет*, *бан'дана*, *шл'ана*, *кап'ішон*, *па'нама*), з іт. (*брil'*, *капи́л'ух*). Розкриття внутрішньої форми цих назв за допомогою звернення до етимології дає нам підстави вирізнити такі ММ їхнього творення: «призначення > головний убір», «частина тіла > головний убір», «особливості крою > головний убір», «назва місцевості > головний убір», «історичний період > головний убір», «власна назва > головний убір», «особа за родом діяльності > головний убір».

Двослівні номінації, здебільшого атрибутивні словосполучення із залежним компонентом, вираженим або прикметником, або іменником, сформовані за такими ММ:

«назва тварини > головний убір», «назва хутра тварини > головний убір», «матеріал > головний убір», «якість виробу > головний убір», «колір > головний убір».

Принципи номінації сформовані на підставі узагальнення мотиваційних ознак, що є основою питомих слов'янських назв і зумовлені особливостями життя мовців, передають їхній практичний досвід. До більш продуктивних диференційних ознак, які вплинули на номінацію, належать ДО «матеріал», «крій», «колір» реалії. Менш продуктивні ДО «спосіб виготовлення», «час побутування».

Одним із найпродуктивніших способів номінації чоловічих головних уборів у середньонадніпрянських говірках є афіксальний словотвір: основа іменника + -анк- (у<sup>1</sup>шанка, ву<sup>1</sup>шанка), + -ик (кар<sup>1</sup>тузик, бри<sup>1</sup>лик), + -ець (карту<sup>1</sup>зец'), + -к- (бу<sup>1</sup>д'он'івка, п'і<sup>1</sup>лотка, ху<sup>1</sup>ражка, ку<sup>1</sup>банка), + -очк- (ша<sup>1</sup>поч'ка). Має місце аналітична номінація: «іменник + прикметник» (ша<sup>1</sup>пка кро<sup>1</sup>л'ач'а, ша<sup>1</sup>пка нор<sup>1</sup>кова, ша<sup>1</sup>пка сму<sup>1</sup>ш'кова, ша<sup>1</sup>пка сму<sup>1</sup>шева, ша<sup>1</sup>пка ка<sup>1</sup>ракул'ова, ша<sup>1</sup>пка ко<sup>1</sup>жана, ша<sup>1</sup>пка су<sup>1</sup>кон'а, ша<sup>1</sup>пка ши<sup>1</sup>рс'т'анин'ка, ша<sup>1</sup>пка про<sup>1</sup>ста, ша<sup>1</sup>пка про<sup>1</sup>стен'ка, ша<sup>1</sup>пка ко<sup>1</sup>жушана, гостро<sup>1</sup>верха ша<sup>1</sup>пка, ко<sup>1</sup>зац'ка ша<sup>1</sup>пка, ша<sup>1</sup>пка с'і<sup>1</sup>рен'ка, ша<sup>1</sup>пка тим'нен'ка, ша<sup>1</sup>пка сива, ша<sup>1</sup>пка ч'орна, бри<sup>1</sup>л' со<sup>1</sup>лом'яний, бри<sup>1</sup>л' повс'т'а<sup>1</sup>ний); «іменник + іменник із прийменником» (ша<sup>1</sup>пка з кро<sup>1</sup>л'ів, ша<sup>1</sup>пка з ну<sup>1</sup>тр'її, ша<sup>1</sup>пка із зв'і<sup>1</sup>рк'ів, ша<sup>1</sup>пка із уш<sup>1</sup>ками, ша<sup>1</sup>пка з на<sup>1</sup>ушниками, ша<sup>1</sup>пка із ш<sup>1</sup>ли'ком, бри<sup>1</sup>л' із со<sup>1</sup>ломи, бри<sup>1</sup>л' з ж<sup>1</sup>ита, бри<sup>1</sup>л' із ро<sup>1</sup>гозу, бри<sup>1</sup>л' з повс'т'і); «іменник + прислівник» (ша<sup>1</sup>пка у<sup>1</sup>гору); описові конструкції (ша<sup>1</sup>пка із ба<sup>1</sup>ран'ів моло<sup>1</sup>ден'ких; пр'а<sup>1</sup>ма ша<sup>1</sup>пка / ни<sup>1</sup>ма на<sup>1</sup>ушник'ів / хрест ч'ир'воний; ша<sup>1</sup>пка на голо<sup>1</sup>в'і з ву<sup>1</sup>хами).

У перспективі необхідно поповнити репертуар назв чоловічих головних уборів із середньонадніпрянських говірок, поглибити аналіз принципів номінації, з'ясувати основні способи та засоби називання.

### Умовні позначення говірок

Бг – Богуславець, Гл – Гельмязів, Дн – Деньги, Дм – Домантове, Лк – Лукашівка, Мл – Маліївка, Пд – Підставки, Пщ – Піщана, НД – Нова Дмитрівка, Вл – Вільхи, Сф – Софіївка, Прв – Привітне, Зл – Золотоноша Золотоніський район; Бб – Бобриця, Кнв – Канів Канівський район; МК – Малі Канівці, Млн – Мельники, Кр – Крутьки Чорнобаївський район; Іс – Іскрене Шполянський район, Кн – Кононівка, Кнт – Кантакузівка Драбівський район; Дб – Дубіївка, Ір – Ірдинь, Ст – Степанки, Яс – Яснозір'я, Св – Свидівок, ЧС – Червона Слобода Черкаський район; Стб – Стеблів, Вг – Виграїв, Грб – Гарбузин, Др – Драбівка Корсунь-Шевченківський район; Вз – В'язівка, Влш – Вільшана Городищенський район Черкаська обл.; Ан – хутір Антонівка село Триліси Олександрівський р-н Кіровоградська область; Дв – Дівички, Дм – Дем'янці, Тш – Ташань, Кв – Ковалівка Переяслав-Хмельницький район; Мс – Мисайлівка, Хх – Хохітва Богуславський район Київська область»; Гр – Гриньки, Пр – Пронозівка Глобинський район, Ів – Іванівка Семенівський район Полтавська область.

### Список використаної літератури

1. Березовська Г. Г. Структурна організація та географія назв одягу і прикрас у східноподільських говірках : автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2011. 22 с.
2. Ващенко В. С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини. Дніпропетровськ, 1968. 157 с.
3. Гавадзин О. Я. Назви одягу, взуття, головних уборів, прикрас Покуття: структура, семантика, ареалогія : автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2014. 20 с.
4. Голянич М. І. Внутрішня форма слова і дискурс : монографія. Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2007. 296 с.
5. Гримашевич Г. І. Номінація одягу та взуття в середньополіському діалекті : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Національна академія наук України. Київ, 2003. 532 с.
6. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ : Наукова думка, 1984. 227 с.

7. Дерке М. Ж. Назви одягу в угорських говорах Закарпаття : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.09. Ужгород, 2002. 184 с.
8. Дзедзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови. Київ : Наукова думка, 1987. 300 с.
9. Етнографія України : навч. посібник / за ред. С. А. Макарчука. Львів : Світ, 1994.
10. Клименко Н. Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2001. 400 с.
11. Литвиненко Я. О. Орнітономени у східнополіському діалекті: структура і просторове варіювання : автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Національна академія наук України, Інститут української мови. Київ, 2019. 23 с.
12. Матейко К. І. Український народний одяг : Етнографічний словник. Київ : Наук. думка, 1996. 195 с.
13. Павел В. К. Лексическая номинация. Кишинев : Штиинца, 1982. 231 с.
14. Пашкова Н. І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика) : автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2000. 19 с.
15. Поістогова М. В. Номінаційні процеси у ботанічній лексиці східнополіських говірок : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / НАН України, Ін-т укр. мови. Київ, 2005. 403 с.
16. Скорофатова А. Ономазіологія та лінгвогеографія фітономенів в українських східнослобожанських говірках : автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Луганський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2008. 24 с.
17. Ткачук М. М. Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони : автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / НАН України, Ін-т укр. мови. Київ, 2011. 20 с.
18. Щербина Т. В. Середньонадніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Національна академія наук України, Київ, 2003. 534 с.

#### Джерела

- ГЗП – Говірки Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів (з додатком CD «Говірки Західної Полтавщини») / Упорядник Г. І. Мартинова. Черкаси, 2012. 324 с.
- ГПК – Говірки Південної Київщини. Збірник діалектних текстів (з додатком CD «Говірки Південної Київщини») / Упорядники : Г. І. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина. Черкаси, 2008. 369 с.
- ГЧ – Говірки Черкащини. Збірник діалектних текстів (з додатком CD «Говірки Черкащини») / Упорядники : Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина, А. А. Таран. Черкаси, 2013. 881 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у 7 т. Т. 1–6. Київ : Наукова думка, 1982–2012.
- КЭСРЯ – Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. Москва, 1975. 644 с.
- Медведев – Школьный словарь иностранных слов / Сост. А. А. Медведев. Москва : Издательство Центрполиграф, 2011. 607 с.
- Мюллер – Мюллер В. К. Англо-русский словарь. Русско-английский словарь. 250 000 слов. Москва : АСТ, 2015. 1184 с.
- Преобр. – Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. Т. 1–2. Москва, 1959.
- Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1–3. Москва, 1893–1912.
- Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1–4. Москва : Прогресс, 1986–1987.
- Черных – Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. Москва, 1993. Т. 1–2.
- Чубинський – Чубинський П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Т. 1–7., Спб, 1872–1878.
- Шанский – Шанский Н. М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1. Вып. 1–5. Москва, 1963–1973. Т. 2. Вып. 6–7. Москва, 1975–1980.
- ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / пад рэд. В. У. Мартынава. Т. 1–11. Мінск : Навука і техника, 1978–2006.

#### References

1. Berezovska, H. H. (2011). Struktura orhanizatsiia ta heohrafiia nazv odiahu i prykras u skhidnopodilskykh hovirkakh [Structural organization and geography of names of clothes and ornaments in East Podolia dialects]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv, 22 (in Ukr.).
2. Vashchenko, V. S. (1968). Lnhvistychna heohrafiia Naddnpianshchyny [Linguistic geography of the Dnieper region]. Dnipropetrovsk, 157 (in Ukr.).
3. Havadzyn O. Ya. (2014). Nazvy odiahu, vzuttia, holovnykh uboriv, prykras Pokuttia: struktura, semantyka, arealohiia [Names of clothes, shoes, hats, jewelry Pokuttia: structure, semantics, areology]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Ivano-Frankivsk, 20 (in Ukr.).
4. Holianych, M. I. (2007). Vnutrishnia forma slova i dyskurs : monohrafiia [Internal word form and discourse : monograph]. Ivano-Frankivsk, 296 (in Ukr.).

5. Hrymashevych, H. I. (2003). Nominatsiia odiahu ta vzuttia v serednopoliskomu dialekti [Nomination of clothes and shoes in the Middle Polish dialect]. PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv, 532 (in Ukr.).
6. Hrytsenko, P. Yu. (1984). Modeliuvannia systemy dialektnoi leksyky [Modeling of dialect vocabulary system]. Kyiv : Naukova dumka, 227 (in Ukr.).
7. Dierke M. Zh. (2002). Nazvy odiahu v uhorskykh hovorakh Zakarpattia [Names of clothes in the Hungarian dialects of Transcarpathia]. PhD dissertation (Ukrainian language). Uzhhorod, 184 (in Ukr.).
8. Dzendzelivskiy, Y. O. (1987). Prohrama dlia zbyrannia materialiv do Leksychnoho atlasu ukrainskoi movy [Program for collecting materials for the Lexical Atlas of the Ukrainian language]. Kyiv : Naukova dumka, 300 (in Ukr.).
9. Makarchuk, S. A. (1994). Etnohrafiia Ukrainy : Navch. Posibnyk [Ethnography of Ukraine. Tutorial]. Lviv : Svit, 520 (in Ukr.).
10. Klymenko, N. B. (2001). Nazvy odiahu v skhidnostepovykh hovorkakh Donechchyny [Names of clothes in the eastern steppe dialects of Donetsk region]. PhD dissertation (Ukrainian language). Donetsk, 400 (in Ukr.).
11. Lytvynenko, Ya. O. (2019). Ornitonomeny u skhidnopoliskomu dialekti: struktura i prostorove variuvannia [Ornithonomies in the East Polesian dialect: structure and spatial variation]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv, 23 (in Ukr.).
12. Mateiko, K. I. (1996). Ukrainskyi narodnyi odiah : Etnohrafichniy slovnyk [Ukrainian folk clothing: Ethnographic dictionary]. Kyiv : Nauk. dumka, 195 (in Ukr.).
13. Pavel, V. K. (1982). Leksycheskaia nomynatsiia [Lexical nomination]. Kyshynev : Shtyitsa, 231 (in Ukr.).
14. Pashkova, N. I. (2000). Nazvy odiahu v ukrainskykh hovorakh Karpat (strukturno-semantychna, henetychna ta arealna kharakterystyka) [Names of clothes in the Ukrainian dialects of the Carpathians (structural-semantic, genetic and areal characteristics)]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv, 19 (in Ukr.).
15. Poistohova, M. V. (2005). Nominatsiini protsesy u botanichnii leksytsi skhidnopoliskyykh hovirok. [Nomination processes in the botanical vocabulary of East Polish dialects]. PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv, 403 (in Ukr.).
16. Skorofatova, A. O. (2008). Onomasiolohiia ta linhvoheohrafiia fitonomeniv v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovorkakh [Onomasiology and linguogeography of phytonomes in Ukrainian East Slobozia dialects]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Luhansk, 24 (in Ukr.).
17. Tkachuk, M. M. (2011). Botanichna leksyka hovirok Chornobylskoi zony [Botanical vocabulary of the dialects of the Chernobyl zone]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv, 20 (in Ukr.).
18. Shcherbyna, T. V. (2003). Serednonaddnipriansko-stepove dialektne porubizhzhia: u svitli izohlos. [Middle Dnieper-steppe dialect border: in the light of isoglosses]. PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv, 534 (in Ukr.).

## **T. B. BOBER. PRINCIPLES OF NOMINATION OF MEN'S HEAD-DRESSES IN MID-UPPER-DNIEPER DIALECTS**

**Summary. Introduction.** *This article on the material collected in modern Mid-Upper-Dnieper dialects, the principles of nomination of men's head-dresses are investigated. The motivational features that influenced the nomination are determined, basic motivational models are established and the word-forming means of the units of the named lexical-semantic group are analyzed.*

**Purpose.** *The representation of lexical unit repertoire of some household vocabulary gives an opportunity to investigate the principles of nomination of men's head-dresses in modern Mid-Upper Dnieper dialects.*

**Methods.** *To achieve the goal set, the following methods of scientific investigation are applied: expedition (to fix dialectal material), description (to register and systematize material), comparative analysis (to compare the names of men's head-dresses at different time slices), component analysis (to split the meaning of a word into its elementary meanings).*

**Results.** *Linguistic and ethnographic sources on the research topic are analyzed in the article. The repertoire of lexical units is partially kept in the speech of older dialect speakers. The complex of nomination of men's head-dresses is supplemented by new tokens. The nomination is represented by specific Slavic names and borrowings.*

**Originality.** *A new factual material showing principles of nomination of names of men's head-dresses from the Mid-Upper Dnieper dialects is recorded for the first time in the modern Mid-Upper Dnieper dialects by expeditions. The obtained data complete the information on the vocabulary of the Mid-Upper Dnieper dialects.*

**Conclusion.** *The principles of nomination are formed on the basis of generalization of motivational features, which are the basis of specific Slavic names and due to the peculiarities of the life of speakers,*

*convey their practical experience. The more productive differential features that influenced the nomination include the «material», «cut», «color» of reality. Less productive differential features «method of manufacture», «residence time». The affix word formation is one of the most productive ways of nominating of men's head-dresses from the Mid-Upper Dnieper dialects. The task of future studies is to replenish the repertoire of names of men's head-dresses from the Mid-Upper Dnieper dialects, to deepen the analysis of the principles of nomination, to find out the main ways and means of naming.*

**Key words:** *Mid-Upper-Dnieper dialects, thematic group of vocabulary, lexical-semantic group, differential sign, motivational sign, motivational model.*

*Надійшла до редакції 16.03.20*

*Прийнято до друку 30.04.20*